

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"

– Ruokailu ja yhteiset arkiateriat lasten uskonnollisen kotikasvatuksen paikkana 1900-luvun alkuvuosikymmenten Suomessa

Maarit Knuuttila

Lapsia on kouluttu kodin piirissä moniin erilaisiin töihin ja tehtäviin ja sen lisäksi myös yhteisön jäseniksi. Yksi keskeinen paikka kotikasvatuksessa on ollut ruokapöytä. Sen ääressä on opittu kunkin yhteisön tarkoituksenmukaisina pitämiä ruokailutapoja, jotka puolestaan heijastavat vallitsevia ihanteita ja ideologioita, kuten esimerkiksi kristillistä moraalialia. Käsittelen artikkelissani sitä, miten uskonnollisuus on näyttäytynyt suomalaisissa pöytätavoissa ja kuinka sitä on opetettu ja välitetty lapsille. 1900-luvun lapsuuden maailmaa ja siihen liittyviä käytänteitä lähestyn muistelun ja kerronnan kautta.

Ruoan ja uskonnon liitto on tutkimuksellisesti kiinnostava. Eri uskontojen tabu- ja paastokäytännöt sekä uskonnon vaikutukset ruokavalioihin ovat saaneet osakseen runsaasti huomioita. Mielenkiinto johtunee siitä, että uskonto ja uskonnollisuus ovat vaikuttaneet ja vaikuttavat luonnollisesti edelleenkin siihen, mitä syödään ja miten ruokaillaan. Tosin Euroopan kontekstissa uskontoa merkittävämpiä ruokatapojen muokkaajia viimeisten vuosisatojen kuluessa ovat olleet muiden muassa erilaiset valistusaatteet, luokkayhteiskunta käytänteineen sekä kansallisvaltioiden synty- ja rakentamisprosessit. (Mennell 1996, 17.) Silti eurooppalaisen ruokakulttuurin yhdeksi merkittäväksi kulmakiveksi voidaan tulkita Kristuksen viimeinen ateria. Leipään ja viiniin liittyvien rituaalien ja symboliikan myötä sen katsotaan yhdistävän uskova ihminen jumaluuteen. (Laitila 2004, 202.)

Suomalaiskontekstissa kristillisyyden ja ruoan yhteys tulee selvimmän esille leivän ja leipäviljan käsittelyssä. Leipään liittyy runsaasti erilaisia käytänteitä, joiden voidaan katsoa ilmentävän taustalla olevia kristillis-moraalisia tapoja ja ajatuksia. (Knuuttila 2006a.) Mikäli leivän laski väärinpäin pöydälle, seurasi siitä uskomusten mukaan vain pahaa, mutta ”saatiin nämä synnit välittömästi anteeksi, kunhan käännettiin leipä oikein päin.”[1] Varsin tarkkaan oli myös varottava sitä, ettei leipä vain päässyt putoamaan lattialle. Jos näin tapahtui, oli leipä kiireesti nostettava takaisin pöydälle.[2] ”Sille [leivälle] arvo annettiin ja oli se ennen sanontakin, että. ’Köyhyys tulee taloon jos leivän nurinpäin laittaa’.”[3]

Suomalaisissa arkiaterioissa on tunnistettavissa myös muita uskonnollisia piirteitä, mutta tästä huolimatta arkiateriointi rituaaleineen on tutkimuksissa usein jäänyt seremoniaalisempien ruokahetkien varjoon. Se voi johtua siitä, että ateria nähdään melko arkipäiväisenä ja profaanina. Siihen liittyvä symboliikka on ikään kuin peittyneenä ”luonnollisina” pidettyjen tapojen ja rutiinien taustalle (ks. Kertzer 1988, 184). Ateriointitapojen tutkimisen kautta on kuitenkin voitu avata perspektiiviä modernin ihmisen elämään ja sielunmaisemaan. Esimer-

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

kiksi Norbert Elias (1978) osoitti teoriassaan sivilisaatioprosessista, että monilla tavallisilla ja itsestään selvillä pöytätavoilla on oma pitkä historiansa, joka muiden historiallisten kertomusten ja tutkimusten myötä kertoo länsimaisen ihmisen sivilisoitumistarinaa omasta näkökulmastaan.

Kiinnitin huomiota ruoan, ruokailun ja uskonnollisuuden liittoon tehdessäni väitöskirjaani *Kansanomainen keittämisen taito*. Yksi käyttämäni aineistoista oli ”Lapsuuden ruokamuistoja” -keruuaineisto[4] , jossa suomalaiset, eri-ikäiset miehet ja naiset muistelivat sitä, kuinka lapsuudenkodissa syötiin. Silloisen tutkimusongelmani myötä perehdyin siihen, miten ruokaa valmistettiin ja kuinka taitoon opittiin. Palasin miettimään uskonnollisuuden ja ruokailutapojen liittoa uudelleen, kun pohdin, miksi me suomalaiset yhä edelleenkin kiinnitämme hyvin vähän huomiota siihen, mitä syömme. Emme keskustele ruokapöydän ääressä hartaasti siitä, millainen on ruoan maku, rakenne tai annoksen estetiikka. Syömme lautasemme kiltisti tyhjäksi ja lopuksi kiitämme, yleensä osoittamatta kiitostamme kenellekään. Mietin, mistä nämä hiljaisen tyytymisen tavat oikeastaan kumpuavat. Ainaisesta niukuudesta? Pelosta vanhempia kohtaan? Pelosta ankaraa Jumalaa kohtaan? Sukupolvien takaisesta luterilaisuudesta ja kristillisestä moraalista?

Palaan kirjoituksessani viime vuosisadan alkupuolen ruokapöytien ääreen ja koetan hahmottaa kuinka ruokaan ja ruokailuun liittyvä tai liitetty uskonnollisuus vaikutti ruokata-poihin. Tarkastelen, millaisia uskonnollisävytteisiä käytänteitä ruokapöytien ääressä harjoitettiin. Millaisia olivat arkiset ateriarituaalit? Kuinka niitä omaksuttiin sekä mitä lapsilta odotettiin?

On selvää, että ateriakäytännöt ja niiden taustalla vaikuttavat ideologiat – uskonnolliset tai vähemmän uskonnolliset – ovat vaihdelleet kylistä kaupunkeihin, sosiaaliluokasta ja perheestä toiseen. Käyttämäni aineiston ja kertojien muistelun kautta on kuitenkin hahmotettavissa myös yhteisiä kollektiivisia käytänteitä.

Ruokailumuistoja

Kirjallisessa muodossa olevat aineistot, keittokirjat ja gastronomiset kirjoitukset ovat ruokatuotoksissa merkittäviä lähteitä, sillä ruokaa ei voi säilyttää sellaisenaan. Se tehdään nopeasti ja valmiit ruoat häviävät melko pian ruokailun loputtua. Jäljelle jää muistoja, kirjoitettuja reseptejä ja ehkä valokuvia. Ruoka onkin sekä materiaalinen että immateriaalinen ilmiö. Se on olemassa käsin kosketeltavana, mutta yhtä lailla myös puheina ja tekoina. Näin ollen sitä, mitä kutsumme ruokakulttuuriksi, on jatkuvasti keittämisen ohella tuotettava myös puhumalla ja kirjoittamalla. Ruokakulttuuri näyttäytyy meille todellisina ruokina, mutta tekstit – kuten esimerkiksi keittokirjat – ovat siinä mielessä merkittävämpiä, että niiden kautta voimme jakaa ruokamme ja rakentaa yhteisymmärrystä siitä, mitä on esimerkiksi suomalainen ruoka. Sen sijaan yhteinen ruokailuhetki ja saman ruoan syöminen onnistuu vain pienten ihmisryhmien välillä. (Knuutila 2010, 12–13.)

”Lapsuuden ruokamuistoja” -keruuseen kirjoitti kaikkiaan 1067 muistelijaa. Vanhimmat kirjoittajat olivat keruuhetkellä, vuonna 1998, noin 80-vuotiaita, nuorimmat noin 18–20-vuotiaita. Runsas vastaajamäärä kielii siitä, että ruoasta on helppo kirjoittaa; onhan meillä kaikilla luonnollisesti kokemuksia ja muistoja ruoanlaitosta, ruoista ja ruokailusta. Vastausinnostus kertonee kuitenkin myös siitä, että ruoka innostaa kirjoittamaan ja sitä on runsaiden kokemusten ansiosta myös helppo muistella. Ruokaa ja ruokailua muistellaan mieluusti ehkä myös siksi, että ruoalla ja aterioinnilla on kyky sekä tyydyttää perustarpeemme että kaipuamme nautintoihin.

Väitöskirjaani – ja myös tähän artikkeliin – valitsin keruun vanhimpien vastaajien 210 kirjoitusta siitä syystä, että yhtenä tutkimuskysymyksenä oli se, kuinka keittämisen taito välittyy äidiltä tyttäreille ja edelleen tyttären tyttäreille. Toki olisin voinut nuorimpienkin kirjoittajien teksteistä etsiä sitä, miten äidin tai isoäidin opit arjessa näkyivät. Rajauksia oli kuitenkin tehtävä siitäkin syystä, että väitöskirja oli moniaineistoinen, ja kustakin aineistotyypistä tuli rajata toimiva kokonaisuus. Tämän artikkelin suhteen sama aineisto on edelleen sopiva, kun tahdon hahmotella sukupolventakaisia linjoja nykykäytänteillemme.

Muistojen tarkkaa ajankohtaa on vaikea määritellä. Henkilökohtaisiksi käsitettyihin muistoihin sekoittuu kollektiivisia aineksia, muiden kertomuksia tai omia kuvitelmia (ks. lapsuuden muistityöstä Korkiakangas 1996) ja ”todellisuus” ja muistot harvoin kohtaavat sellaisenaan. Lisäksi ilmiöillä samoin kuin ihmisilläkin on menneisyytensä ja muistinsa. Ne kietoutuvat nykyisyyden kanssa niin, että muistot ovat jatkuvasti kanssamme, eivät vain jollekin aikakaudelle unohtuneita asioita. (Ingold 1996, 202.) Suodatamme menneisyyttämme näiden ehtojen lävitse.

”Lapsuuden ruokamuistoja” -aineisto on epätasainen monella tapaa. Toiset kertovat tärkeinä pitämänsä muistot vain muutamalla lauseella, toiset kirjoittavat koneella useita liuskoja. Osa kirjoituksista on runomuodossa, osa fiktiivisen oloisia kertomuksia. Aineiston joukossa on runoja ja myös muita retorisia ilmauksia romantisoidusta suomalaisesta maaseudusta, mutta vain muutamia sellaisia kertomuksia, jotka voitaisiin luokitella äärimmäisiksi kurjuus- tai ”onnella” -kertomuksiksi. Ehkä se johtuu siitä, että kirjoittajat ovat varsin tietoisia muisteluaineistojen luonteesta ja erityisesti siitä, että muisti ja eletty menneisyys eivät sellaisenaan kohtaa. Lapsuuden muistojen kultautumista pidetään usein lähdekriittisenä ongelmana. Tämä ilmiö näyttää olevan tuttu monelle kertojalle ja he ottavat siihen myös kantaa.[5] Osa kirjoituksista voi puolestaan luonnehtia hyvin yleisluontoisiksi, eräänlaisiksi ”kansatieteellisiksi kertomuksiksi” pikemmin kuin omakohtaisista muistoista kertoviksi teksteiksi. Niissä henkilökohtaiset lapsuuden kokemukset eivät juuri näyttäyty, vaan kirjoittajat tuovat menneisyyden esiin neutraalisti ikään kuin ulkopuolisen tarkkailijan silmin. Etnologi ja muistitutkija Pirjo Korkiakangas (1996, 63) onkin tuonut esille, että kilpakeruiden vastaajat käsittelevät annettua tematiikkaa monin tavoin. Joku syventyy kirjoittamaan omista mielenkiinnon kohteistaan hyvin vapaasti, toisten seurattessa tarkasti annettuja kysymyksiä. Käyttämäni aineiston voi kuitenkin tietyn varauksin katsoa täyttävän niin kutsutun kilpakeruusopimuksen (ks. Pöysä 1997, 17), sillä suurin osa kirjoituksista tuo esille varsin realistisen tuntuisesti omakohtaisia kokemuksia tavanomaisista lapsuuden iloista ja suruista.

Käyttämäni aineiston ja kirjoittajien muistelutapojen heterogeenisyys vastaa nykyetnologian aineistoille esittämiin vaateisiin tuoden esille eletyn ja muistellun arjen moniäänisyyttä. Tavoitteena on ymmärtää ihmiselämää monipuolisesti, tulkintoja ja kertomuksia eletystä elämästä. (Lönnqvist 1990). Artikkelissani kuvatut tavat rakentuvat sekä yksilöllisistä että kollektiivisista muistoista ja tulkinnoista.

Lapset ja perheen yhteiset ateriat

Jokainen siunasi ruokansa hiljaa, kun alkoi syömään ja kun lopetti. Joskus kun joku ei muistanut siunata ruokaansa ja alkoi jo syömään, joku toinen muistutti ”Muistitthenkos siunata!” silloin se joka ei muistanut, niin koitti siunata salaa pöydän alla, mutta kyllä sen joku meistä huomasi. Joskus sanottiin kovalla äänellä että se kuuli ”Siunaa Jeesus ruokamme.” Jalkoja ei saanut

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

heilutella ruokapöydässä. Eikä ruoka suussa saanut puhua. Maiskutella ei syödessä saanut. Äiti sanoi: Ei saa maiskutella syödessä, olisi kun sikalauma syömässä. Siathan nassuttaa. Eikä suu auki saanut pureskella ruokaa. Eikä kyynärpäät saaneet olla pöydällä kun söi, ranteet vaan pöydän reunalla. Äiti vetosi aina että pitää osata syödä ihmisten tavoilla. Leipää ei koskaan saanut laittaa nurinpäin leipäkoriin. Leivälle piti antaa arvo. "Hontti", ahne ei saanut olla että, ahnehti toisten edestä parhaita ruokia. Kun sianlihakastiketta tehtiin, niin jokainen lapsi sai ottaa yhden lihapalan ja isälle kaksi palaa piti jättää jos isä ei sattunut olemaan yhtä aikaa syömässä. Äiti varoitti aina että nätisti täytyy syödä.[6]

Yllä oleva sitaatti kuvaa melko kattavasti ja tiiviisti sitä, millaisia ruokatapoja tavallisissa suomalaiskodeissa pääasiallisesti noudatettiin viime vuosisadan alkuvuosikymmeninä. Ruokailukuvausten lisäksi kertojat toivat esille tuolle aikakaudelle tyypillisen työntäyteisen ja usein niukan elämäntavan. Moni muistelee sitä, miten lähes kaikki ruokatarpeet hankittiin itse. Jokapäiväisen leivän eteen jouduttiin näkemään paljon vaivaa. Sadot vaihtelivat ja joskus nähtiin lähestulkoon nälkää. Maatalousvaltaisessa omavarais- ja varastointitaloudessa ruoan saanti ei koskaan ollut itsestään selvyys.[7] Ehkä siitä syystä usealle muistelijalle päivittäisen ruoan tuoma ilo ja tyydytys, lapsuudessa nautitut ruoat ja erityisesti ruokapöydän ääressä tapahtuneet ateriahetket olivat hyvin mieliin painuvia kokemuksia.

Etnologiatieteissä ei vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä kiinnitetty huomiota aterian erityisyyteen, vaan huomio kohdistui itse ruokalajeihin, ruoanvalmistustapoihin ja ruokien heijastamiin alueellisiin kulttuurieroihin. Ateria nousi ruokatutkimusten keskeiseksi tutkimuskohteeksi ja käsitteeksi 1970- ja 80-lukujen vaihteessa lähinnä kulttuuriantropologisen ja sosiologisen kiinnostuksen myötävaikutuksella. Ateria-käsitteen kautta voitiin tarttua entistä suurempiin kokonaisuuksiin ihmisyyshetken arkielämässä, sillä ateriasa yhdistyivät monenlaiset yhteisössä vallitsevat tarpeet ja halut (Tolksdorf 1975, 288). Aterian kautta pystyttiin myös tarkkailemaan sitä, millaisten erilaisten kulttuuristen, sosiaalisten, ekonomisten ja poliittisten rajojen sekä rajoitusten piirissä toimittiin. Näin aterioita tarkastellessa voitiin tuoda esille esimerkiksi se, millaisessa ruokamaisemassa tai sosio-ekonomisessa tilanteessa elettiin. Ateria onkin eräänlainen ruokailun kliimaksi, joka syntyy ruokailuhetkeä edeltävistä valinnoista ja mahdollisuuksista. (Knuuttila 2006a.)

Yhteinen ateria siihen liittyvine pöytätapoineen ja vakiintuneine käyttäytymismalleineen muodostaa ruoan sosiaalisen ulottuvuuden. Yhteinen ruokahetki heijastelee yhteisössä vallitsevia arvojärjestyksiä ja hierarkioita. Maaseutuyhteisöjen istumajärjestyksiä tarkasteltaessa on voitu päätellä esimerkiksi, millainen on ollut perheen tai suvun sisäinen arvojärjestys tai miten sukupuoli on vaikuttanut arvohierarkiassa. (Ks. istumajärjestyksistä esim. Talve 1990.) Näin ollen istumajärjestykset kertovat myös siitä, millainen lapsen asema on ollut perhehierarkiassa tai millaiseen perhehierarkia-järjestelmään talous kuului. Kun ateriaan sidotaan pöytätavat, voidaan puhua ateriasa yhteisöllisenä sääätelyjärjestelmänä. Pöytätavat heijastavat yhteisön kannattelemaa arvomaailmaa sekä kertovat uskomuksista, aikakauden tavoista, hierarkioista ja vallasta. (Wiegmann 1971, 12.)

Lapsiin kohdistettu tapakasvatus konkretisoi ja antoi ilmiänsä edellä kuvatuille virtauksille. Ruokailuhetkeen liittyvät säännöt – esimerkiksi puhtaus, kehon hallinta ja puheen sääätely – ikään kuin edustavat näkymätöntä sekä muuntavat aatteet, ideologiat, hierarkian ja vallan näkyviin muotoihin, rituaaleiksi ja riiteiksi lähes samalla tavoin kuin uskonnolliset rituaalit antaessaan uskolle ilmiänsä. (Douglas 2000, 199; ks. myös Bell 1997.) Lapsen asema perhehierarkioissa tulee ilmi ensinnäkin siinä, sallittiinko lapsen istua lainkaan ruo-

kapöydän ääreen. Ruokapöydän ääreen asettautuminen ja sen ääressä harjoitettu yhteinen ruokailu tapoineen ja kasvatustavoitteineen ovat sinällään Suomessa melko nuori ilmiö. Ruokapöytä on ollut yleinen huonekalu vasta noin 150 vuoden ajan. Vanhakantaisessa Suomessa syötiin erilaisten levyjen, penkkien ja pölkkyjen päältä, suoraan ruuanvalmistusasioista tai omasta kädestä.

Sana pöytä on Pohjois-Karjalassa tarkoittanut vain kuperaa kämmentä. Kansan keskuuteen pöytä teki tuloansa 1700-luvulla ja yleistyi 1800-luvun alkupuolella (Talve 1990, 50), mutta esimerkiksi inarinlappalaisten keskuudessa pöytä tuli tutummaksi vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen (Heikinmäki 1989, 72). Kun pöytä alkoi yleistyä tavallisissa suomalaiskodeissa, ei kuitenkaan ollut itsestään selvää, että se olisi ollut myös lasten paikka. Lapsen näkökulmasta katseltuna pöytä oli pitkään aikuisuuden symboli, eikä sen ääreen istuutuminen ollut kaikissa kodeissa mahdollista ennen aikuisikää.

Syystä jota me lapset emme saaneet koskaan tietää isä ja äiti istuivat kahetaan pitkän pirtinpöydän molemmissa päissä ja me lapset saimme syödä tuolin päältä. Korkeaselkäisen pinnatuolin ympärillä oli 4 lasta polvillaan ja tuolilla oli iso savikulho kulloistakin ruokaa. Se neljäs joka oli sakin vanhin joutui lusikoimaan pintojen välistä ja oli aina hätää kärsimässä että ehti jotakin saaman suuhunsa. Varsinkin voisilmästä puuron keskellä tapeltiin.[8]

Edellä oleva muisto ajoittuu kertojan määrittelemänä 1930-luvulle. Noihin aikoihin ei ollut lainkaan harvinaista, että lapset söivät lattialla yhteisestä vadista, tuolin ääressä polvillaan suoraan padasta, tai seinäpenkkiin vuollusta kolosta (Heikinmäki 1989, 69–71). Useimmisissa perheissä syötiin kuitenkin saman pöydän ääressä, jos vain sellainen oli. Patapölkkyllä syönti oli vakiintuneempaa vain Pohjanmaalla. (Heikinmäki 1989, 72.) Tosin paikoin lapset pääsivät pöydän ääreen, mutta joutuivat syömään seisten. Jossain päin Suomea seisten syöminen koski myös nuoria naisia ja piikatyttöjä. Jotkut naisista eivät aikuisenakaan päässeet samaan pöytään miesten kanssa: ”Minä ja äitini emme koskaan syöneet miesten kanssa samassa pöydässä. Minulla oli oma pöytäni. Äiti söi sitten kun toiset oli syöneet.”[9] Lasten ja aikuisten erotteleminen eri ”kuppikuntiin” ei ollut pelkästään kansan parissa vallinnut tapa, vaan myös kaupunkilaistuneissa perheissä lapsilla oli joissain kodeissa kokonaan oma ruokapöytänsä tai he söivät keittiössä äidin ja isän ruokaillessa ruokasalin puolella. Erottelun syynä oli toisinaan se, että kaikissa talouksissa ei yksinkertaisesti mahduttu yhtä aikaa saman pöydän ääreen. (Nurmi 1986, 21.) Ehkä lapset laitettiin syömään omaan paikkaansa myös siksi, että lasten ruokailutapoja pidettiin epämiellyttävinä: ”Kakarien on nokräkänne ja se viä toiste ruokhalu ja sen tähre kakara saava syär äiti kans patapenkil.” (Heikinmäki 1989, 71.)

Arvokkaimmalla paikalla pöydässä istui yleensä aina isäntä. Muuten paikkajako suoritettiin pääpiirteittäin miesten ja naisten välillä niin, että pöydän arvokkaammassa päässä istuivat perheen pää, pojat ja rengit. Latvapuolella istuivat emäntä, tyttäret, piijat ja lapset. Lapsi saattoi päästä pöytään aloittaessaan koulun tai ollessaan toisella kymmenellä. Merkittäviä arvojärjestyksen muutoksia on tapahtunut silloin, kun joku lapsista tuli rippikouluikään: poika pääsi miesten päähän ja tytär piikojen edelle pois lapsikatraasta. (Talve 1990, 158.) Kansan parissa kulkeneen Samuli Paulaharjun (1875–1944) muistiinpanojen mukaan pöydän ääreen sai asettua yleensä 13–14 vuoden ikäisenä, kun lakkasi ”massuttamasta ja röpöttämästä”. (Ks. Heikinmäki 1989, 71.) Ilmeisesti tuon ikäisen lapsen tai jo jonkunlaisen uskonnollisen koulutuksen hankkineen nuoren katsottiin olevan valmis ottamaan vastaan opit sekä tapakulttuurissa että pöytätapojen kautta välittyneessä uskonnollisessa kasvatuksessa. Toisaalta rippikoulun käynyt saatettiin arvottaa yhteisössä aikuiseksi pelkästään

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

siksi, että hän hallitsi ja ymmärsi uskonnollisen käyttäytymisen ja sen merkityksen, eikä häirinnyt toisten ruokarauhaa.

Kun kasvoimme niin saimme seisten syödä pöydässä, minä sain haarukankin kun siihen asti ruokailuvälineenä oli vain lusikka, kun olin rippikoulun käynyt sain jo istua pöydän ääressä. Koulutovereitani kertoivat että näin oli heilläkin.[10]

Aterian rituaalisia ja uskonnollisia piirteitä

Kun lapsella oli mahdollisuus osallistua perheen yhteiselle aterialle, pääsi hän osaksi sitä tapakasvatusta, mikä kussakin yhteisössä katsottiin asianmukaiseksi. Ateria itsessään toistui yhdestä neljään kertaa päivässä viikosta, kuukaudesta ja vuodesta toiseen. Näin ateria muistuttaa uskonnollista rituaalia, joka koostuu usein muutamasta erillisestä riitistä, joilla on melko tarkka – ja toisinaan jopa rutiininomainen – muoto (Bell 1997, 150–151). Myös ateria voidaan jakaa pienempiin osiin sekä ruokalajiensa että rituaalisen käyttäytymisenkin kautta. Ateria saattaa olla äärimmilleen vietyä hyvin moniosainen kulttuurisesti säädellyin alku-, väli-, pää- ja jälkiruokineen. Lisäksi siihen liittyy usein rituaalinomaisia käyttäytymissääntöjä, kuten puhdistautumista, ruokarukouksia, siunauksia tai kiittämisiä. Ne voidaan käsittää erillisinä riitteinä, joista (ateria)rituaali koostuu.

Ateriarituaalit riitteineen ovat usein pukeutuneet erilaisten konkreettisten ja kehollisten käytäntöjen – kuten käsien ristiminen, pään alas painaminen – hahmoon. Ninian Smartia (2002, 13–14) mukailien uskonnollisiin rituaaleihin liittyvä käytännöllisyys näyttäytyy uskonnosta riippuen erilaisissa muodoissa, kuten meditaatio- tai joogaharjoituksina tai muina vastaavina käytänteinä. Ne puolestaan on mahdollista yhdistää palvontarituaaleihin, joiden kautta haetaan yhteyttä jumalaan. Toisaalta keholliset käytänteet voivat olla myös rukousten osia ja tällöin ne saattavat limittyä yhteen muiden riittien ja rituaalien kanssa.

Ateriarituaalin suhteen Smartin kuvaama käytännöllisyys voisi tarkoittaa pöytätapoja, jotka itse asiassa ovat kehon hallintaa, eräänlaisia kehon tekniikoita.[11] Käyttämäni aineiston mukaan lähes jokainen ateriarituaalin osa esitetään jollakin tapaa kehon kautta. Esimerkiksi ruokarukoukseen liittyy lähes aina käsien ristiminen tai pään painaminen alaspäin. Niin kutsuttuihin sivistyneisiin pöytätapoihin katsotaan liittyvän kehon hallinnan lisäksi myös omien mielen ilmaisujen, eli pöytäpuheiden hallinta, joka tässä yhteydessä voidaan käsittää eräänlaisena mielellis-kehollisena ilmiönä. Myös pöydässä tirkkuminen, nauraminen tai ilveileminen ovat kehollisia ilmaisumuotoja, ”suun toimintoja”, vaikka ne ilmaisevatkin ihmisen mielen liikkeitä tai tunnetiloja.

Erikoisia ruokatapoja meillä ei ollut. Kädet piti tietysti pestä enne pöytään tuloa. Ruokarukouksia meillä ei varsinaisesti luettu, mutta kyllä meille oli usein sanottu, että pitää olla Jumalalle kiitollinen ruoasta. Myöskin meille oli opetettu, että lautaset syötiin tyhjäksi ja pöydästä lähtiessä sanottiin kiitos.
[12]

Ruokailuun liittyvän kehon hallinnan ensimmäinen rituaali oli yleensä puhdistautuminen. Se kohdistui ensin käsiin. Käsien pesu on ollut ateriaa edeltävistä pöytätavoista merkittävintä; kasvojen pesu tai hiusten kampaaminen eivät esiinny aineistossa kertaakaan. Käsien pesu on ollut niin tärkeä, että joskus mitään muita tapoja ei sen lisäksi ole noudatettu tai vaadittu. Ja samalla tapaa kuin on ollut ruokapöydän puhtaudenkin suhteen, käsien pesu –

joka on näyttänyt kuvastavan koko ihmisen puhtautta – liittyi kertojien mielestä kiitollisuuteen ja kunnioitukseen ruokaa, jumalaa tai vanhempia kohtaan.

Omasta puhdistautumisesta huolehtiminen on erottanut ihmisen elämellisyydestä ja tätä kautta myös sivistymättömyydestä. Moni vanhempi varoitteli lapsiansa muistuttamasta syödessään koiraa tai sikaa. ”Äiti sanoi joskus, että likaiset possut eivät syö ruokapöydässä, joten käsien pesu oli itsestäänselvyys ennen kuin tuli syömään”. [13] Ihmismäiset ateriointitavat on erotettu eläimen syömistavoista niin, että ihminen on osannut peseytyä, syödä ”likaamatta” ja siististi. Puhtauskasvatus tähtäsi ”ihmisiksi olemisen” oppimiseen ja ihmiseksi olemisen yksi ulottuvuus oli uskonnollisuus. Kehollinen käyttäytyminen aterioinnin aikana ei olekaan vain ulkoa opittua mekaanista käytöstä, vaan sen voidaan katsoa heijastavan ihmisen ”sisäistä” tilaa, sivistyneisyyden astetta (Connerton 1989, 82) ja näin ollen kehollisten tapojen opettelu voidaan katsoa olevan yhteisössä vallitsevien arvojen ja arvostusten sisäistämistä.

Käsienpesurituaali on mahdollisesti ollut niin tavallinen tai itsestään selvä teko, että sitä ei kuvata aineistossa yksityiskohtaisesti. Kertajat yhdistävät sen kerronnallisesti ruokaruokoukseen, ruoan siunaamiseen tai mainintoihin ruoan kunnioittamisesta. Myös puhtaat kasvot näyttävät liittyneen pöydässä vallinneisiin puhtausvaateisiin, vaikka niiden pesemistä ei aineistossa mainita suorasti. Erityisesti suun ja suunseudun likaisuus näyttää olleen erityisen ei-toivottavaa. Paremmiin toimeentulevissa talouksissa saatettiin käyttää suun pyyhintään ruokaliinoja tai lautasliinoja eli kangassalvetteja: ”Jokaisella oli oma valkea kangassalvetti jolla suu oli pyyhittävä ruokailun jälkeen. Auta armias, jos yritti sipaista kädensyrjälä!” [14] Jos kankainen ruokaliina oli olemassa, ei ollut sopivaa pyyhkiä ruoantähteitä käsiin tai vaatteisiin. Joissain lautasliinattomissa talouksissa saattoi puolestaan suun puhdistamiseen käyttää vaikkapa hihansuuta, joskaan se ei ollut suotavaa.

Myös se, mitä suu ”tuotti”, oli yleensä tiukan kontrollin alaisuudessa. Suun ja puheen hallinta on ollut monella tapaa tärkeää ja sitä on kontrolloitu säännöin ja neuvoin:

Ei saanut puhua ruoka suussa, eikä pistää veistä suuhun. Suun piti olla kiinni syödessä, eikä saanut ahmia, vaan ottaa sen verran ruokaa, minkä jaksoi syödä. Piti muistaa kiittää ruuasta. Keskustelutaitoa myös isä opetti, piti osata vastata kysymykseen vähän täydellisemmin, kuin vain yhdellä sanalla. Tuppi-suu ihminen oli isän mielestä ”umri”. [15]

Yleensä suu oli pidettävä ruoan pureskelun aikana kiinni, eikä ruoka suussa saanut puhua. ”Ruoka suussa ei saanut höpötellä eikä muutenkaan kuomaila syödessään”. [16] Ruokaa ei myöskään saanut jäädä suuhun kun ruokailu loppui, puhumattakaan siitä, että sitä olisi ”kuljeteltu” suussa ruokailupaikan ulkopuolelle. ”Meillä ei saanut puhua mitään, ulos ei saanut mennä edes ruoka suussa, saati leipä kädessä”. [17] Se, mitä syötiin, oli tällä tavoin jatkuvan kontrollin alaisuudessa: ruokaa ei saanut ottaa luvatta eikä viedä mihinkään salaa, ei edes omassa suussaan.

Puhtaussäädökset koskivat ruokailijoiden lisäksi myös ruokailupaikkaa, lähinnä pöytää. Pöytätapojen ja niihin liittyvän puhtauden ihanteen voidaan katsoa juontavan juurensa 1600–1700-luvulla syntyneisiin porvarillisiin ihanteisiin, jotka alkoivat yleistyä keskiluokan keskuudessa 1800-luvun loppupuolella. Tavallinen kansa nähtiin tuolloin – ja pitkään sen jälkeenkin – likaisena ja ruokailutapoja taitamattomana. (Ks. Helsti 2000, 303–306; Knuutila 2006a, 220–222.) Pöydän käsittelyn kautta on voitu tehdä merkittäviä erotteluja luokkien välille. Erityisesti virkamiesperheiden ja herrasväkeen kuuluvien lasten muistoissa pöydän ja erityisesti sitä peittävän valkoisen liinan puhtaus korostui, mutta yleisesti pöytä piti vähintäänkin pestä ennen ruokaa.

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

Puhtaanapito ei ollut ongelmallista, mikäli oli varaa pitää ruokapöytää vain ruokailua varten. Yleensä näin oli paremmin toimeen tulevissa talouksissa, kun taas monessa maalaisperheessä pirtin tai tuvan pöytä toimi monenlaisten töiden suorituspaikkana. Myös työläiskodeissa ja pienissä kaupunkitalouksissa pöytää käytettiin erilaisiin tarkoituksiin. Varsin usein sen päällä tehtiin ruoanvalmistukseen liittyviä toimia sekä leivottiin, joten se tuli jollakin keinolla muuttaa ruokailuun sopivaksi tilaksi. Useimmiten pöydän peseminen riitti. Liinan, erityisesti valkoisen pöytäliinan tehtävä oli kuitenkin tärkeä. Se muutti tarvittaessa työpöydän juhlavaksi ruokapöydäksi ja liinan päällä arkisten töiden tekeminen oli mahdollista. Näin valkoinen liina erotti arjen pyhästä, mahdollisti lepo- ja pyhäpäivän vieton ja muutti arkirituaalin seremoniaksi.

”Arkena ei pidetty pöytäliinaa, ruoka ja kaikki tarjottava oli katettuna tuvan pöydälle, joka oli maalipintainen, ja joka käännettiin leivinpöydäksi toisin päin.”[18] Liinalla ja sen puhtaudella oli myös kasvatuksellinen tehtävä. Kun ruokailtiin liinattoman pöydän ääressä, ei ruoan tiputtamisesta pöydälle koitunut suurtakaan vahinkoa. Sen sijaan jos valkoisen liinan ääressä syötiin sotkuisesti, tuli liina pestä ja näin lisättiin perheenäidin työtaakkaa. Valkoisen liinan ääressä ruokailu on edellyttänyt erityistä kehollista tarkkaavaisuutta; täten liinoitettu pöytä on ollut vaativa ja kasvattava paikka lapsen näkökulmasta koettuna.

[Kotiapulainen] [– –] levitti arkena ja sunnuntaina hyvin mankeloidun valkoisen liinan ruokasalin pöydälle . [– –] Valkoinen pöytäliina kannusti pientä tyttöä syömään siististi puumerkkiä jättämättä.[19]

Kertoja koki, että valkoinen liina oli osallisena siihen, miten ruokatavat opittiin. Ruokaileva keho tuli hallita hyvin ja ruokaillessa tuli noudattaa varovaisuutta. Sivistynyt ruokailija harrasti sellaisia tapoja, joista ei jäänyt lainkaan likäjalkia; ei liinalle, suupieliin eikä käsiin. Valkoinen liina kertoo omalla tavallaan myös niistä eroista, joita tavallisen ”rahvaan” ja paremmin toimeentulevien talouksien välillä on vallinnut. Samalla tavoin kuin ruoka yhdistää ja erottaa, myös ruokailutapojen kautta luodaan eroja. (Grönstrand 2006, 74.) Monin puolin Suomea syötiin ja juotiin yhteisastioista viime vuosisadan alkuvuosikymmeninä ja myöhemminkin, jolloin siististi syöminen oli lähes mahdottomuus:

Ruokailu välineet olivat vähissä. Ennen veivät veitsen mukanaan pitoloihinkin millä söivät. Veitsi teline oli tuvan seinässä sinne laitto jokainen oman veitsensä ja puulusikkansa ruokailun jälkeen, ja otti pöytään mennessään jokainen omansa. Haarukat olivat vielä minunkin lapsuudessani harvinaisia. Etenkin köyhemmissä kodeissa. Ruoka tuotiin yhdellä savivadilla pöytään, siitä jokainen sitä omalla lusikallaan pisteli.[20]

Pöydän puhtauden ja sen kattamisen merkityksestä kertoo myös se, että kun ei ollut juuri mitään syötävää tai ”kunnioitettavaa”, ei pöydän liinoittamiseen tai erilaisiin ruokailuvälineisiin – ruokailutavoista puhumattakaan – tarvinnut kiinnittää mitään huomiota. ”Kun ei ollut voitakaan, sanoi äiti ettei kannata laittaa lautasiakaan pöytään. Äiti kaatoi suolaa pöydälle jossa kastelimme perunaa, ja vettä kai päälle, en muista sitä. Se siis pöytätavoista silloin, kun ei paljon pöytään laitettavaa.”[21] Silti vaatimattomimpienkin puhtaussääntöjen olemassaolo – toisin sanoen lian ja puhtauden erottaminen – kertoo siitä, että suomalaisten ruokatapojen taustalla on ollut selkeä järjestelmä (Douglas 2000, 86), joko uskonnolliseen tai muihin ideologioihin liittyvä.

Arjen pieni jumalanpalvelus

Tuntui ihan siltä, kun istuttiin ruokapöytään, että se oli pyhä paikka.[22]

Puhdistautumisen jälkeen asetettiin pöytään, mutta ennen ruokailuun ryhtymistä luettiin joko ruokarukous tai vaihtoehtoisesti ruoka siunattiin. Toisinaan ruokarukous tai ruoan siunaus suoritettiin myös aterian loppuessa. Suorittamistapa vaihteli, mutta toimitukseen liittyi oleellisesti käsien ristiminen ja pään painaminen alas. Rukouksesta tai siunauksesta huolehti usein joku vanhemmista tai isovanhemmista, tai sitten kukin ruokailija ”luki” sen itsekseen. Joissain talouksissa rituaalin suorittaminen oli aina jonkun tietyn aikuisen – kuten esimerkiksi isoäidin, isän tai äidin – tehtävä. Joissain perheissä kaikki lausuivat ruokarukouksen tai siunauksen yhteen ääneen, toisin paikoin harrastettiin äänettömyyttä. Yleisintä näyttää olleen ytimekäs rukous: ”Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!” Käyttämässäni aineistossa ei ole viitteitä siitä, että ruokarukous olisi ollut pitkä tai että pöydän ääressä olisi luettu Raamattua. Myös aterian lopettaminen oli melko lyhyt toimitus. Yleensä ateria päätettiin yhdessä ja kiitettiin ruoasta. Kiittäminen osoitettiin Jumalalle, Jeesukselle tai vanhemmille.

Mihin ruokarukouksella tai ruoan siunaamisella sitten tähdättiin? Yhden kertojan isä perusteli jälkikasvullensa ruoan siunaamisen ruoan maukkauden kautta. Isä oli kertonut lapsille, että asia mainittiin jo Raamatussa. Tätä liittoa isä vahvasti mainitsemalla vielä siitä, että ruoka ikään kuin tuli maistuvammaksi ja ”lisääntyi”, kun se sai siunauksensa: ”Ee tuo tullu näläkää tällä ruppeemalla, kun niin hyvvee oll se otrajauhovelli uamusella sen suolasären kansa, par kertoo pit käävvä piimäsintuva ryyypeemässä kahverista, kun niin janotti.”[23]

Isän kertomus viittaa siihen, että kunnioitus ruokaa kohtaan liittyi ylipäättään siihen, olisiko ruokaa saatavilla vai ei. Suomalaisissa pöytätaivoissa on ollut keskeistä, että kunnioitusta on osoitettu ”jumalanviljaa” kohtaan siksi, että sen saanti on ollut maatalousvaltaisessa yhteiskunnassa aina epävarmaa. Se, mitä pelloista, metsistä ja järvistä on saatu, on ollut riippuvainen monesta sellaisesta seikasta – kuten säästä – joita ihminen ei ole voinut hallita. (Knuutila 2006a, 145–148.) Ihminen on kuitenkin yrittänyt vaikuttaa vallitseviin olosuhteisiin monin tavoin, esimerkiksi ottamalla enteitä luonnosta, yrittämällä ennustaa tulevaa, tai rukoilemalla. Mary Douglassin (2000, 256) mukaan kyse on eräänlaisesta ”vaurautta lupaavasta” uskonnollisuudesta: ”Arkipäivän kontekstissa uskonnolliseksi opetuksiksi riitti se, että uskovien pelot tuottivat satoa ja heidän sukunsa kukoisti, mikäli he noudattivat moraalikoodia ja suorittivat oikeat rituaalimenot”. Jumalan armolla olemista on osoitettu kunnioittavalla käytöksellä, mikä puolestaan ilmeni rukousten, siunausten ja kiitosten lisäksi myös muunlaisissa tavoissa, kuten hillityssä käyttäytymisessä, pään paljastamisessa ja ruoan käsittelyssä. (Knuutila 2006a, 95–101.)

Olen syönyt, ristinyt käteni ja kiittänyt hiljaa: ”Kiitos Jeesus ruuastani, aamen.” Tämä lapsuudessa opittu hyvä tapa ei ole minua koskaan jättänyt ja olen sitä omille lapsilleni opettanut. Maailmalla se tapa on näkynyt unohtuvan, mutta ehkä he sen tekevät mielessään, huomaamatta.[24]

Usea kertoja pitää lapsuudessaan oppimaansa ruokarukousta tai siunausta niin merkittävänä, että tapa on tavalla tai toisella haluttu siirtää seuraaville sukupolville, kuten edellä olevasta lainauksesta käy ilmi. Näyttää kuitenkin siltä, että kertoja on kokenut voimattomuutta siitä, että ”maailmalla tapa [ruoasta kiittäminen] unohtuu”. Hän kyllä arvelee, että ruoan siunaamista ja siitä kiittämistä saattaa nykyisinkin tapahtua äänettömästi ja niin, etteivät

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

ulkopuoliset sitä huomaa. Ajatus näyttää tuovan hänelle lohtua: kertoja toivoo, että hänen lapsensa – ja ehkä muutkin ihmiset – olisivat tässä kertojan kaltaisia ja rukoilisivat vaikka hiljaa mielessään, jos eivät julkisesti. Toisen kertojan kotona kiittäminen on puolestaan ollut työlästä ja siitä on pitänyt muistuttaa lapsia jatkuvasti. Yhteistä edellisen ja alla olevien sitaattien mukaan on kuitenkin se, että monet lapsuudenkodin tavat, siitä huolimatta pidettiin niitä hyvinä tai huonoina, näyttävät siirtyvän seuraaville sukupolville ja usein ilman erityistä opettamista:

Ruokarukouksia ei pidetty koskaan, kun emme olleet uskovaisia. Kiitoksen sanomine äidillekin oli usein perin työlästä kaikenmoisten kiireiden vallitessa. "Mites sanotaan?" saattoi äiti kysyä syömisen päätyttyä. Siinä sitten tuli murahtettua äidin mieliksi kiitoksen sanat. Niin on ollut omassakin perheessäni omien lasteni osalta. Tuttu sanonta tuo on ollut kauan meidän suvussamme: "Mites sanotan?"[25]

Varsinaisen ruokailun aikana ruoan kunnioittamisen pääasiallinen muoto oli aterialla vallinnut ruokarauha ja siihen liittyvä hiljaisuus. Suomalaisille ruokatavoille onkin ollut tunnusomaista niukka äänenkäyttö ja jopa puhumattomuus, mikä tuli esille jo edellä ruokarukousten ja siunausten yhteydessä. Joissain talouksissa ruokaillessa ei ole sanottu sanaakaan, ehkä vain kiitos ruokailun loputtua. Toisinaan hiljaisuus on koskenut vain lapsia ja aikuiset ovat voineet keskustella keskenään ruokapöydässä esimerkiksi päivän työasioista. Ilmeisesti hiljaisuuden vaade on arkiaterian lisäksi kohdistunut myös pyhinä nautittuihin arkea juhllisempiin ruokailuhetkiin.

Hiljaisuuden ja hillityn käytöksen opetteleminen pöydässä oli yhtä merkittävää kuin ruokarukous, siunaus tai ruoasta kiittäminen, sillä se oli asia, joka oli eleettömyydestään huolimatta esillä ja muiden havaittavissa. Esimerkiksi ruokarukouksen suhteen muut ruokailijat eivät välttämättä voineet kontrolloida sitä, lukiko joku ruokarukouksensa vai ei, koska sen saattoi tehdä äänettömästi. Mikäli kädet näyttivät ulospäin puhtailta, saattoi nekin jättää pesemättä. Sen sijaan hiljaisuus oli kaikille "näkyvää" ja "kuuluvaa". Äänetön, hiljainen ja rauhallinen käytös kertoivat yksilötasolla siitä, että ruokailija halusi omalla tavallaan kunnioittaa ruokahetkeä tai vähintäänkin halusi antaa toisille vaikutelman hartaisista tavoistaan. Yleisemmällä tasolla hiljaisuuden salliminen tai sen vaatiminen kertoi mahdollisesti siitä, että suomalaiskodissa näytettiin arvostavan sekä uskon individualistisuutta että äänetöntä ja korutonta uskovaisuutta, josta ei halutessaan tarvinnut ulkopuolisille antaa juuri mitään näkyvää merkkiä. Hiljaisuus saattoi myös olla merkki, jonka avulla kukin kertoi ruokaillessaan siitä, kuinka kannatteli yhteisön hyväksymiä uskonnollisia arvoja:

Mummo risti aina kätensä ennen ja jälkeen aterian. Oli hänellä ruokarukouksinkin, mutta harvoin luki ääneen. Se oli kai sitä "mene kammioosi, sulje ovi, rukoile isääsi salassa, niin hän maksaa sinulle julkisesti".[26]

Hiljaisuuskulttuurin opettaminen ja ylläpitäminen ovat olleet aivan keskeisiä oppimis- ja opettamiskohteita. Lapsilta vaadittiin sitä, että oli istuttava siivosti ja hiljaa, mieluiten äänettömänä: "ruokailu oli alusta loppuun totista touhua, siinä ei mieloiltu eikä kieloiltu". [27] Nauraminen, samoin kuin kaikenlainen ilveily ja tirsruminen ruokapöydässä olivat paheksuttuja tapoja ja usein ankarasti kiellettyä. Lapset luonnollisesti kokeilivat rajojaan ja sitä, mikä oli sallittua ja mikä ei. Jos ylitti vanhempien sietorajan, ei enää ollut tervetullut yhteiseen ruokapöytään aterioimaan tai vanhemmat kurittivat tottelematonta lasta joko sanallisesti tai ruumiillisesti.

Yleensä vaatimattomissa oloissa ja maaseudun talouksissa on oltu hiljaa, vastakohtana keskiluokkaisille keskusteleville ja tietoisesti ”kasvattaville” ruokapöytäseurueille. Varsinkin ylemmissä yhteiskuntaluokissa, sekä virkamies- ja kauppiasperheissä yhteiset ateriat ja ruokapöydän ääreen asettautuminen olivat oppituokioita. Lapsia kouluttiin harvemmin näkyvästi uskonnollisuuteen tai siihen liittyviin rituaaleihin. Pikemminkin tavoitteena oli hyvin käyttäytyvä, ruokatavat hallitseva, sopivat ruokapuheet osaava ja sivistynyt yhteiskunnan jäsen. Pöydän ääressä ruokatapojen kautta opetettiin lapsille se, kuinka yhteisön jäseneksi tullaan ja kuinka sellaisena ollaan, sekä kuinka itseä esitellään tapojen ja ruokailuun liittyvän esineistön hallinnan kautta. Hiljaisuuden kulttuuri ja hillitty käytös on silti ollut kaikissa yhteiskuntaluokissa ainakin lasten kohdalla arvostettua käyttäytymistä.

Oppiminen ja opettaminen

Vielä pitkään 1900-luvun alkuvuosikymmeninä ja sen jälkeenkin naiset ovat olleet päävastuussa perheen ruokataloudesta ja erityisesti siitä, mitä milloinkin pöytään laitetaan (Knuutila 2006a). Isä on kuitenkin ollut perheessä se, joka on aineistoni mukaan ollut pääasiallinen kurinpitäjä ja tapakasvattaja. ”Kysymys pöytätaivoista oli paljon isäni määräysvallassa. Jos hän salli, että söimme likaisin käsin, niin hyvä se meistä oli.”[28] Useassa lapsuusmuistossa tulee esille, ettei isän poissa ollessa ruoka-aikoja sen paremmin kuin pöytätapojakaan tarvinnut noudattaa kirjaimellisesti. Kun lapset ja äiti olivat keskenään, voitiin joustaa sekä ruoka-ajoissa että -tavoissa.

Mitenkään hierarkkisia eivät meidän ruokapöytätapamme olleet. Ei päässyt oikein kehittymään. Isä ja vanhimmat veljeni olivat talvisin tukkisavotoilla ja Taina-siskokin piikomassa, joten pöydässä riitti tilaa.[29]

Isän ollessa läsnä tapakasvatus saattoi olla varsin ankaraa, ja sitä saatettiin tehostaa ruumiillisella kurituksella erityisesti ylemmissä yhteiskuntaluokissa: ”pienen lapsen kiukuttelu ruuan kanssa päättyi helposti kipeään hiusten tukistamiseen”.[30] Kun yhdelle kertojalle ei aamupuuro maistunut, tahditti isä sitä seuraavalla tavalla: ”Sain [viulun] jousesta näpäyksen päähäni, mikä toimenpide aiheutti sen, että puuro maistui kyyneliitä, vaikei näpäys sattunut.”[31] Alemmissä yhteiskuntaluokissa ja maaseudulla eläneet eivät muistelleet sitä, että heitä olisi kuritettu ruumiillisesti ruokailun yhteydessä. Ehkä tapakasvatus ei ollut niin määrätietoista tai tärkeää. Kasvatuskeinot uskonnollisten tai uskonnollisävytteisten tapojen suhteen maaseudulla näyttävät olleen pikemminkin esimerkkinä oleminen ja neuvominen. Tapoja ei tarvinnut opettaa kädestä pitäen, vaan lapset oppivat ikään kuin sivusta seuraamalla. Tällä tavoin opittiin toki muutakin kuin pöytätapoja. Moniin kodin piirissä tehtäviin askareisiin kouliinuttiin seuraamalla sitä, mitä vanhemmat tekivät. Esimerkiksi ruoanlaittamisen perusteet omaksuttiin seuraamalla sitä, mitä äiti tai joku muu keittävä nainen teki. (Knuutila 2006a, 231–235.) Oma perhe ja pienyhteisö olivat monesti virallista koululaitosta merkittävämpi opinahjo erityisesti maaseudun tärkeimpien töiden suhteen. (Korkiakangas 1996, 105–112.)

Esimerkin voimalla syömistavat opittiin. Ruoan kunnioittaminen Jumalan antamana oli vanhempieni suhtautuminen ruokaan.[32]

Esimerkillä kasvattaminen johti usein siihen, että tavat pysyivät melko muuttumattomana, ja usein niitä välitettiin sellaisenaan myös omille lapsille ja lapsenlapsille. Muutosta sen sijaan aiheuttivat muiden yhteiskuntaluokkien ruokailutavat. Niistä oltiin usein varsin tarkkaan perillä. Myös se, mitä omaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvat naapurit söivät, tiedettiin.

"Siunaa Jeesus ruokamme. Amen!"...

Herrasväen, virkamiesten tai kaupunkilaisten ruokatapojen erilaisuutta ihmeteltiin ja samalla ”kerrottiin” rivien välissä siitä, millaisia omat ruokatavat olivat tai eivät olleet. Tätä kautta muodostui sellaisia sosiaalisia kokemuksia, jotka muovasivat käsityksiä siitä, millä tavoin missäkin sosiaalisessa ryhmässä oli tapana elää ja syödä. Muiden tapojen ja ruokailutottumusten näkeminen ja niistä kuuleminen sai aikaan usein sen, että niistä otettiin jotakin omaan käyttöön. (Knuutila 2006b, 64–65.)

Näin minä toisenlaistakin ruokaa ja erinomaisia tapoja, kuten tupakkatehtailijan perheessä jossa leikin heidän lasten kanssa ja usein pyysivät jäämään syömään. Ruokasalin pöydän päällä roikkui soittokeho ja sitä kun painoi tuli köksäsisäkö heti. Ensimmäiselle annettiin Nutrolit ja muut vitamiinit ja oli aina ali- ja päälliruoka, pöydässä juteltiin ja istuttiin pitkään. Meillä ei saanut puhua mitään, ulos ei saanut mennä edes ruoka suussa, saati leipä kädessä. Vaikkei tupakkatehtailijan lapsetkaan ulkona ruokaa kuljettaneet kyllä.
[33]

Muuttuvat tavat

Pohdin artikkelissani suomalaisten lasten uskonnollista tapakasvatusta 1900-luvun alkupuolen Suomessa. Aineistoni muistelijat – kertoivatpa nykyhetkestä tai menneisyydestä – valaisevat omalta osaltaan suomalaisen ateriointikulttuurin historiaa. He toivat kertomuksissaan esille millainen asema ruoalla ja ruokailulla on ollut lapsen maailmassa. Samalla he kuvasivat arvoja ja arvostuksia, joiden varaan suhde ruokaamme on viime vuosisadan alkupuolella rakentunut.

Ruokatapojen ja uskonnollisuuden yhteys arkiaterialla on laimentunut ja useat pöytäpohiin liittyvät käytänteet – esimerkiksi puhdistautuminen – ovat maallistuneet. Ruokailua edeltäneet ja sen aikana vallinneet puhtauskäytännöt ovat säilyneet, mutta puhdistautumista perustellaan nykyisin uskonnollisuutta maallisimmin perustein: käsien pesu ennen ateriaa ei ole pyhään rituaaliin valmistautumista, vaan pikemminkin erilaisten epäpuhtauksien torjumista. Henkilökohtaiseen hygieniaan kohdistuvien nykykäytänteiden taustalla on 1800-luvulla alkanut hygienia- ja puhtausvalistus, joka perustui tuolloin tehtyihin tieteellisiin havaintoihin ja löytöihin bakteereista ja muista ihmisen terveyden haitallisesti liittyvistä mikrobeista. Uudenlaiset puhtausajatukset liitettiin ruokaan, ruoanvalmistukseen ja ruokailuun ja niitä yritettiin juurruttaa tavallisen kansan keskuuteen mittavalla valistustyöllä. (Ks. Knuutila 2006a, 216–222). Valistustyön tuloksien voidaan katsoa olleen varsin tehokkaita, sillä nykyiset länsimaiset puhtauskäytännöt liitetään lähinnä hygieenisiin tai esteettisiin käsityksiin (Douglas 2000, 85) ja vain harvemmin uskonnollisuuteen.

Merkittävä ja vähintään ihanteiden tasolla esiintyvä muutos on tapahtunut myös siinä, miten lasta kohdellaan tai odotetaan kohdeltavan perheen yhteisillä aterioilla. Verrattaessa kertojien elämää nykyisiin ateriointitapoihin voidaan todeta, että lapsen asema perhehierarkiassa on noussut huomattavasti. Jos yhteiseen ruokapöytään pääseminen on aiemmin ollut aikuisuuden mitta, ei se enää ole sitä. Usein lapsi istutetaan pöydän ääreen heti, kun hän ”kynnelle kykenee”. Lusikka annetaan käteen ja alkaa vaivalloinen syömisopettelu. Samanaikaisesti opitaan niin sanotusti tavoille. Lapsen näkökulmasta tarkasteltuna ruokapöydässä istuminen on ja on ollut etupäässä vatsan täyttämistä, mutta yhteisöllisestä näkökulmasta käsin ruokapöydän ääressä vietetty aika on yhä edelleen mitä suurimmassa määrin myös oppimista yhteisön jäseneksi.

Ruokapöydässä on sisäistetty monia sellaisia asioita, joita sekä oma perhe että ympäröivä yhteisö pitivät ja pitävät merkittävänä. Ehkä tästä syystä perheen yhteistä ruokahetkeä pidetään nyky-yhteiskunnassa merkittävänä ihanteena. Perheen yhteisen aterian katsotaan ylläpitävän ja vahvistavan perheyhteyttä sekä määrittävän perheen sisäisiä suhteita. (Mäkelä 1996, 19–20.) Samanaikaisesti yhteisten aterioiden arvostamisen rinnalla elää huoli ruoka- ja tapakulttuurin rappioitumisesta, eräänlaisesta gastronomiasta (Fischler 1980), jolloin yksinsyöminen lisääntyy perheiden yhteisten ruokahetkien kustannuksella. Huolen taustalta puolestaan on luettavissa monenlaisia pelkoja, jotka kohdistuvat kodissa tapahtuvan elämän ”alkeiskoulun” häviämiseen ja ylipäättään kaikenlaisen tapakulttuurin rapistumiseen, yhteisöllisyyden heikkenemiseen mutta myös arkielämän maallistumiseen.

Viitteet

- [1] RM 002286. 2001[0]
- [2] RM 003787. 2001
- [3] RM 001083. 2001.
- [4] Lapsuuden ruokamuistoja kerättiin Finfoodin (nyk. Ruokatieto) ja historioitsija Merja Sillanpään toimesta vuonna 1998. Keruu toteutettiin Pirkka-lehdessä. Keruun tarkoituksena oli valaista suomalaista ruokakulttuuria ja sen muutosta 1900-luvun Suomessa. Aineistoa säilytetään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkistossa ja siihen viitataan arkiston koodien mukaisesti, esimerkiksi (RM 000811. 2001.).
- [5] ”Kurja vai kultainen lapsuus” -problematiikasta ks. Makkonen 2009.
- [6] RM 000568. 2001.
- [7] Ks. omavaraistalouden ruoanhankinnasta Knuuttila 2006a.
- [8] RM 000308. 200.1
- [9] RM 000637. 2001.
- [10] RM 002260. 2001.
- [11] Ks. kehollisuudesta ja kehon tekniikoista Parviainen 2006, 70–71.
- [12] RM 001910. 2001.
- [13] RM 000365. 2001.
- [14] RM 002296. 2001.
- [15] RM 002448. 2001.
- [16] RM 000760. 2001.
- [17] RM 003413. 2001.
- [18] RM 000485. 2001.
- [19] RM 001103. 2001
- [20] RM 001040. 2001.
- [21] RM 001787. 2001.
- [22] RM 003787.2001.
- [23] RM 004011.2001.
- [24] RM 004012. 2001.
- [25] RM 003912. 2001.
- [26] RM 002631. 2001.
- [27] RM 002768. 2001.
- [28] RM 003911–003912. 2001.
- [29] RM 002767. 2001.
- [30] RM 000814. 2001.
- [31] RM 000020. 2001.

"Siunaa Jeesus ruokamme. Aamen!"...

[32] RM 000925. 2001

[33] RM 004313.2001.

Aineisto

RM SKS KRA Lapsuuden ruokamuistoja -keruuaineisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto.

Kirjallisuus

Bell, Catherine 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press.

Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Douglas, Mary 2000. Puhtaus ja vaara. Rituaalisten rajanvedon analyysi. Helsinki: Vastapaino.

Elias, Norbert 1978. *The Civilizing Process*. Vol. 2. Oxford: Blackwell. Fischler, Claude 1980. Food habits, social change and the nature/culture dilemma. *Social Science Information* 19 (6), 937–953.

Grönstrand, Heidi 2006. Maalaistytön elämänevät Joel Lehtosen Putkinotkossa. Teoksessa Kainulainen, Siru & Parente-Čapková, Viola (toim.), Täysi kattaus. Ruokaa ja juomaa kirjallisuudessa. Turun yliopisto. Taiteiden tutkimuksen laitos. Sarja A. N:o 58, 73–100.

Heikinmäki, Marja-Liisa 1989. Arkaistisia piirteitä suomalaisessa asumisessa. Teoksessa Korhonen Teppo & Räsänen, Matti (toim.), *Kansa kuvastimessa*. Etnisyys ja identiteetti. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 62–91.

Helsti, Hilikka 2000. Kotisynnytysten aikaan. Etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalituksen konflikteista. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ingold, Tim 1996. Introduction, 1992 Debate. *The Past is a Foreign Country*. Teoksessa Ingold, Tim (toim.), *Key Debates in Anthropology*. London & New York: Routledge, 161–200.

Kertzer, David I. 1988. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press.

Kilpi, Eeva 1994. Rauhaa ja kasviksia. Teoksessa Reiman, Leena (toim.), *Äiti meitä hyvin ruokki*. Ruokamuistoja ja reseptejä. Helsinki: Kääntöpiiri, 75–84.

Knuutila, Maarit 2006a. Kansanomainen keittämisen taito. *Kansatieteellinen arkisto* 50. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Knuutila, Maarit 2006b. Pappilan hätävara – vieraanvaraisuuden taidosta. Helsinki: Kustannus Oy Arkki.

Knuutila, Maarit 2010. Kauha ja kynä. Keittokirjojen kulttuurihistoriaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Korkiakangas, Pirjo 1996. Muistoista rakentuva lapsuus. *Kansatieteellinen arkisto* 42. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Laitila, Teuvo 2004. Uskonnollinen paasto. Askel viisauteen ja pyhyyteen. Teoksessa Knuutila, Maarit & Pöysä, Jyrki & Saarinen, Tuija (toim.), *Suulla ja kielellä*. Tulkintoja ruuasta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 202–216.

Lönqvist, Bo 1990. Remembering and Forgetting: Recording for Posterity. *Ethnologia Scandinavica* 20, 19–30.

Makkonen, Elina 2009. Muistitiedon etnografiaa tuottamassa. Joensuun yliopiston humanistisia tutkimuksia 58. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Mennell, Stephen 1996. *All Manners of Food*. Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present. Oxford: Basil Blackwell.

- Mäkelä, Johanna 2001. Ikimuistoinen ateria. *Elore* 8 (2). [www-lähde] < http://cc.joensuu.fi/~loristi/2_01/mak201.html > (Luettu 13.12.2011.)
- Mäkelä, Johanna 1990. Luonnosta kulttuuriksi, ravinnosta ruoaksi. Jyväskylän yliopisto – Nykykulttuurin tutkimusyksikkö. Julkaisu 23. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Ninian Smart 2002. *The World's Religions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nurmi, Virpi 1986. Lasinpuhaltajan ruoka ja juoma. Tutkimus tehdastyöläisten ruokakulttuurista 1900-luvun alkupuolella. Turun yliopiston Kansatieteen laitoksen toimituksia 15.
- Parviainen, Jaana 2006. Meduusan liike. Mobiiliajan tiedonmuodostuksen filosofiaa. Helsinki: Gaudeamus.
- Pöysä, Jyrki 1997. Jätjän synty. Tutkimus sosiaalisen kategorian muotoutumisesta suomalaisessa kulttuurissa ja itäsuomalaisessa metsätyöperinteessä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Talve, Ilmar 1990. Suomen kansankulttuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tolksdorf, Ulrich 1975. Ernährung und soziale Situation. In *Ethnologische Nahrungsforschung – Ethnological Food Research. Vorträge des zweiten Internationalen Symposiums für ethnologische Nahrungsforschung – Reports from The Second International Symposium for Ethnological Food Research*, Helsinki 1973. Kansatieteellinen Arkisto 26. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vuorela, Toivo 1975. Suomalainen kansankulttuuri. Helsinki: WSOY.
- Wiegmann, Günter 1971. Der Aspekt der ethnologischen Nahrungsforschung. *Ethnologia Scandinavica* 1, 6–16.

FT Maarit Knuutila on suomalaisen ruokakulttuurin tutkija ja työskentelee Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitoksessa.